

A Quranic Reading of the Resurrection Spiritual Contexts in Memorial and Narrative Landscape of the Abandoned Inner Urban's Cemeteries

Haghighatbin M.*¹ PhD, Amiri R. ¹ MSc

¹ Architecture Department, Art and Architecture Faculty, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Abstract

Aims: The overall purpose of the current study is to read the spiritual contexts of the resurrection in the revival of the monumental and narrative perspective of abandoned in inner-city cemeteries. It has emphasized on the Quranic teachings and narrations of the infallible Imams in this study.

Instruments & Methods: This study has been conducted a descriptive-analytical method and using Library and field method (Question from the professional experts in the fieldes of religious and landscape architecture) to gather information. The issue of resurrection has been explained in accordance with the interpretations of the Holy Quran and Hadiths and the views of philosophers, mystics. Reviewed Also how to use the objective and mental codes of resurrection according to Quranic verses in the perspective of abandoned cemeteries in the city.

Findings: The relationship among the location's components, landscape, and semantics in the historic cemeteries landscape reading and perception is the most important finding in this study. The findings emphasize resurrection in accordance with the interpretations of the Holy Quran and hadiths and the views of philosophers, mystics.

Conclusion: The conclusion shows, in reviving the abandoned inner-city cemeteries landscapes, the concept of resurrection can lead citizens and visitors to a better understanding of death narration and its remembrance in the minds. It will also help to connect them more with landscape and reinforce place attachment.

Keywords: Quran, Narrations of the Infallible Imams, Cemetery, Landscape Reading

*Corresponding Author

Tel: +98 (21) 82883789

Fax: +98 (21) 88008090

Post Address: Art and Architecture Faculty, Tarbiat Modares University, Jalal al Ahmad Highway, Tehran, Iran.

Postal Code: 111-14115

haghighatbin@modares.ac.ir

Received: April 19, 2020

Accepted: July 6, 2020

ePublished: October 21, 2020

خوانش قرآنی زمینه‌های معنوی معاد در منظر یادمانی و روایتگر گورستان‌های متروک درون شهری

مهدی، حقیقت‌بین^{*} PhD

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

رعنا امیری MSc

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

چکیده

اهداف: هدف کلی پژوهش حاضر، خوانش زمینه‌های معنوی معاد در احیای منظر یادمانی و روایتگر گورستان‌های متروک درون شهری براساس آموزه‌های قرآنی و روایات ائمه معصومین است.

ابزار و روش‌ها: این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و از شیوه‌های کتابخانه‌ای و میدانی به وسیله مشاهده و پرسش از جامعه آماری متخصصان دینی و حرفه‌ای رشته معماری منظر با استفاده از پرسشنامه ساختاریافته، به منظور جمع‌آوری اطلاعات استفاده کرده است.

یافته‌ها: رابطه مکان، منظر و جایگاه مولفه‌های معنایی در خوانش و ادراک منظر با محوریت گورستان و به صورت خاص مساله معاد به عنوان اصلی‌ترین مولفه معنایی در منظر گورستان شناسایی شده است. مساله معاد مطابق با تفاسیر قرآن کریم و احادیث و نظر فلاسفه، عارفان تشریح شده و چگونگی استفاده از رمزگان‌های عینی و ذهنی معاد مطابق آیات قرآنی در منظر گورستان‌های متروک درون شهری بررسی شده است.

نتیجه‌گیری: نتایج نشان داد که منظرسازی عینی و ذهنی از معاد در آیات قرآن کریم هر کدام به نحوی حاوی مفاهیم و رمزگان‌های مختلفی هستند که تأثیرات گوناگونی بر مخاطبان می‌گذارند و بنابراین استفاده صحیح از آنها در احیای مناظر گورستان‌های متروک درون شهری می‌تواند سبب ادراک هر چه بهتر و بیشتر روایتگری و یادآوری این مناظر از معاد در ذهن مخاطبین باشد و در پی آن، سبب ارتباط بیشتر مخاطبان با منظر این مکان‌ها شود.

کلیدواژه‌ها: قرآن، روایات ائمه معصوم⁹، گورستان، خوانش منظر

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۶

*نویسنده مسئول: haghghatbin@modares.ac.ir

مقدمه

معماری همواره غنی‌ترین بیان‌کننده فرهنگ و تمدن دوران شکل‌یابی خود بوده است. در حقیقت گامی فراگیر از ازل معنی تا نهایت ریاضی (فراز علوم مثبت) و بینابین این دو، به رهبر از مباحث انسانی، هنر و علوم و فنون گوناگون است. محتوای یک اندیشه را بسته به خلاقیت و توان عملی معمار می‌توان با کالبد و صور متعدد، به صورت نسبی و درجات مختلف محقق نمود. این درجات تحقق همان چیزی است که سنت‌گرایان نیز بر آن تأکید می‌ورزند^[1]. درواقع معماری فرآیندی از علم و هنر، ذوق و سلیقه، اعتقاد و ایمان و مهارت‌های خاص است که در راستای تمدن و فرهنگ و در گذر تاریخ، زبان گویای زمانه خویش است.

آثار هنری و معماری دوره‌ها را نمی‌توان به صورت منفرد مورد بررسی قرار داد و هر دوره را محدود به چارچوب اندیشه‌های آن

دوره کرد، چراکه اندیشه و اثر، در هر دوره‌ای حاصل سیری از گذشته بوده و در این بین یک چیز به‌عنوان کل، همه اندیشه‌ها و آثار را دربرمی‌گرفت. کلی که نمی‌توان آن را به اجزایش تجزیه کرد و آن همان تفکر اسطوره‌ای-دینی است^[2]. در معماری ایران، شکل‌گیری فضاهای کالبدی، به شیوه‌های متعدد، از ارزش‌های فلسفی و حکمی حاکم بر زمانه متأثر بوده است. تفاوت ارزشی عناصر به لحاظ معنایی و شکلی و ایجاد حرکت، معماری را از زمین به آسمان هدایت می‌کند. این قصه مبتنی بر ریتم و تکرار منظم عناصر در راستای افقی و عمودی است. فضای درونگرایی معماری اسالمی بهشتی، رو به درون است^[3]. معماری منظر در کنار معماری و شهرسازی جایگاه ویژه‌ای در ارتقای کیفیت زیست انسان‌ها در طول تاریخ داشته و بخشی جدانشدنی از فرهنگ و تاریخ مدنی جوامع مختلف بوده و تجلی باورها و اندیشه‌های سازندگان به حساب می‌آید. از این رو منظر کمال‌یافته را هم به نوعی می‌توان متأثر و تجلی اندیشه‌های برتر زمانه خود معرفی نمود. از آنجایی که در این پژوهش، منظر گورستان‌های متروک به‌عنوان زبان بیان یا همان کالبد یک فرهنگ (باور مرگ و اعتقاد به معاد) و نماد بسیاری از آیین‌های ایرانی که در معرض کمرنگ‌شدن و نادیده‌گرفتن و یا حتی تغییر کاربری هستند، مطرح است، چگونگی یادآوری و خوانش ریشه‌های معنوی آن (معاد: به‌عنوان یکی از رکن‌های رکن فرهنگ و آیین اسلامی) که ارتباط و پیوندی عمیق با منظر این مکان دارد، به‌عنوان مساله تحقیق مطرح است. در این راستا "توجه به رمزگان‌های عینی و ذهنی مرتبط با توصیفات قرآنی معاد در احیا و باززنده‌سازی مناظر گورستانی متروک درون شهری، می‌تواند به تقویت حس یادآوری‌کنندگی منظر گورستان و افزایش حس مکان کمک نماید" به‌عنوان فرضیه اصلی این تحقیق تعریف شده است. در رابطه با پیشینه تحقیق، پورجعفر و همکاران در "رویکردی تحلیلی بر تأثیر اندیشه‌ها در معماری و شهرسازی" به روند شکل‌گیری کالبد معماری و شهرسازی هر دوره متأثر از اندیشه‌های فلسفی و حکمی همان دوره پرداخته‌اند^[4]. بمانیان در "جلوه‌های ادبی و هنری در چند حدیث" به زبان بیان احادیث و شیوه‌های ادبی و هنری به‌کاررفته در آن پرداخته است^[5]. مهدوی‌نژاد در "حکمت معماری اسلامی" به نگرش حکمی اسلامی به‌عنوان نگرشی درون‌زا که موجبات بازتعریف یک معماری اسلامی پیشرو را فراهم می‌آورد، پرداخته است^[6]. همچنین در "هنر اسلامی در چالش مفاهیم معاصر و افق‌های جدید" به هنر اسلامی و چگونگی شکل‌گیری آن می‌پردازد^[7]. در رابطه با پیشینه تحقیق در مورد مناظر گورستانی، منصوری و همکاران در مقاله "شناخت عوامل موثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران)"، ویژگی بارز گورستان‌ها را ارتباط ساختاری محیط پیرامون و چیدمان درونی آنها معرفی می‌کنند که در منظرپردازی‌های طبیعی و انسان‌ساخت گورستان تجلی یافته و با نظام مشخصی از یادمان‌ها و نشانه‌های انتزاعی غنی شده‌اند^[8].

بررسی ارتباط مکان با ریشه‌های معنوی آن منطقه‌گرایی و زمینه‌های شکل‌گیری مکان

منطقه‌گرایی در معماری، رویکردی است که در آن تعامل با فرهنگ و بستر فرهنگی از اولویت بالایی برخوردار است و بنابراین توجه خاصی به ویژگی‌های فرهنگی، جغرافیایی و اقلیمی منطقه دارد. این توجه به ویژگی‌های بومی، سبب ایجاد حس مکان در بنا شده است و به اثر معماری روح می‌بخشد. این گرایش رویکردی مهم و قابل توجه در معماری کشورهای توسعه یافته است [12]. همچنین ظهور مفاهیم مادی و معنوی جدید در معماری و شهرسازی بومی یک جامعه بدون زمینه‌سازی فرهنگی و خواست مردم به‌عنوان سازندگان و استفاده‌کنندگان از شهر امری بعید به نظر می‌رسد [13]. از این رو شناخت کلیه عوامل محیطی، جغرافیایی و انسانی برای پی‌ریزی بنیان‌های تاثیرگذار بر کالبد ضروری است. مولفه‌های بستر طبیعی هر شهر یا هر مکان، بخشی از هویت شهر یا مکان را به تصویر می‌کشند که در قالب هویت طبیعی شهر یا مکان قابل تعریف است [14]. مولفه‌های مصنوع هویت شهر به‌صورت ساختاری در لایه‌های مختلف زمان، بر هویت شهر یا مکان تاثیر دارند. مولفه‌های انسانی هویت شهر یا مکان متاثر از آداب، رسوم، عقاید و سیره زندگی ساکنان هر شهر هستند که هویت شهر یا مکان را شکل می‌دهند [15]. پژوهش حاضر در نظر دارد با خوانش یکی از مولفه‌های ریشه‌های فرهنگی و ارزشی یک مکان، اهمیت جایگاه سوابق و زمینه‌های انسانی (به‌صورت خاص ویژگی اسلامی- قرآنی) آن را یادآور شود.

ریشه‌های معنوی مکان

از آنجایی که این پژوهش بر آن است تا بر روی یکی از مولفه‌های انسانی هویت مکان (ریشه‌های معنوی مکان)، متناسب با نوع مکان تاکید ورزد، آشنایی با ریشه‌های معنوی مکان و چگونگی تاثیرگذاری آن بر روی مکان، حایز اهمیت است. مکان‌هایی که با ریشه‌های معنوی شکل می‌گیرند، به گفته پورجعفر و همکاران جایگاه خاصی را برای خود تعریف می‌کنند. این مکان‌ها نه تنها بیانگر پذیرش هستند، بلکه خبر از روشنی و پالایشی می‌دهند که آن مکان را به عرصه کیهانی وصل می‌کنند [16].

تقویت ریشه‌های معنوی مکان از طریق روایت مفاهیم و ارزش‌های قرآنی

معماران و هنرمندان مسلمان در دوره‌های مختلف تاریخی از روایت مفاهیم و ارزش‌های قرآنی در جهت تقویت ریشه‌های معنوی مکان استفاده نموده‌اند که این مهم و چرایی استناد به آیات و آموزه‌های دینی در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

چرایی استناد به آیات و آموزه‌های دینی

هنر اسلامی هنری است که از بطن مفاهیم اسلامی بیرون کشیده می‌شود و برای کسب معرفت و شناخت اسلام راهی جز رجوع به قرآن کریم و سیره و حدیث پیامبر اکرم (ص) نیست. در آیه هفتم سوره آل عمران خداوند فرموده است: اوست خدایی که قرآن را بر تو فرستاد که برخی از آن کتاب آیات محکم است و مرجع سایر

آیات کتاب خداست و برخی دیگر متشابه است و آنان که در دلشان میل به باطل است از پی متشابه رفته تاویل کردن آن در دین راه شبه و فتنه‌گری پدید آرند [5]. بنا بر موارد ذکرشده، برای شناسایی اصول و ارزش‌های اسلامی در مکان و معماری، ابتدا بایستی اصول و ارزش‌های قرآنی و آموزه‌های دینی شناسایی شوند [17]. در ادامه به روایتگری قرآن و روش‌های تفهیم مفاهیم به مخاطبان آن پرداخته شده است.

قرآن روایتگر مفاهیم

طبق منابع مختلف، بیان قرآن برای فهم و درک ملموس‌تر مفاهیم به گونه‌ای خاص است. قرآن کریم برای بنیان‌گذاری معارف و اعتقادات حق در دل‌ها و نفوذ تا اعماق روح و وجدان آدمی از ابزارها و روش‌های متعددی بهره جسته، ولی نزدیک‌ترین راه و همگانی‌ترین آنها استفاده از قوای حسی و مجسم‌ساختن حالات و حوادث است که تمثیلات و تشبیهات قرآن در این امر نقش موثری را ایفا می‌نمایند. قرآن کریم با استفاده از روش تصویر و ترسیم حقایق عقلی و معنوی در قالب امور محسوس و ملموس توانست تا بذر اعتقادات حق و معارف عالیه را در دل‌های ایشان پرورش دهد و بر اعماق احساسات آنها پنجه افکند و آنها را در برابر شکوه و عظمت معارف این کتاب آسمانی به خضوع درآورد [11]. راه و روش قرآن همان راه و روش همگانی (و قابل فهم) است. درواقع راه و روش نمایش (و مصورسازی) است با به‌کاربردن نیروی خیال و با مجسم‌ساختن حادثه‌ها و واقعه‌ها و این همان روشی که قرآن با آن با منکران عقیده به جدال پرداخته و پیروز گشته و سرانجام هم سراسر معرکه را به تصرف خود در آورده است. قرآن، تاریخ واقعی گذشته را در قالب‌های هنری و تصویری زیبا برای عبرت مردم بیان می‌کند و ضمن دوربودن از بسیاری پیچیدگی‌های نظری و لفظی، عمیق‌ترین مفاهیم اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و حتی احکام عملی را به تصویر می‌کشد و به گفته سید قطب *داستان‌گویی* در قرآن در خدمت هدف‌های انسانی و تربیتی دین است و منظور قرآن، تاریخ‌نویسی و وقایع‌نگاری نیست، بلکه گرفتن درس عبرت از یک داستان و یا بخش‌هایی از آن است [18]. با توجه به تاکید این پژوهش بر گورستان، در ادامه به خوانش منظر این مکان و ارزش‌های معنوی موثر بر آن و به‌صورت خاص نمود و تجسم آموزه‌های دینی و قرآنی پرداخته شده است.

معرفی مکان (منظر گورستان) و ریشه‌های معنوی آن (معاد) و ارتباط بین آنها

مکان مورد نظر در این پژوهش، منظر گورستان‌های متروکه درون شهری است که رفته‌رفته با گذر زمان و توسعه ساخت و ساز این مکان‌ها در داخل شهر قرار گرفته‌اند و این روزها نه‌تنها ایفاگر نقش پراهمیت خود درون شهرها نیستند بلکه به مکان‌هایی ناامن و ناخوشایند درون شهری تبدیل شده‌اند. در ادامه لازم است به لزوم اهمیت این فضا پرداخته شود. از این رو، گورستان همواره به‌عنوان یکی از عناصر شهری مهم و جزئی از فضای کالبدی

جایگاه معاد در اسلام

معاد رکن رکین اصول اعتقادی در اسلام است. آیات زیادی پس از توحید به معاد اختصاص یافته‌اند. برخی آیات ایمان به معاد را در کنار ایمان به خدا که اساس دین الهی است قرار داده است. "وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا" (۱۶۲/نساء). معاد در لغت، مصدر میمی به معنای عود و اسم زمان یا اسم مکان به معنای زمان یا محل عود است و در جایی به کار می‌رود که شی به حالت گذشته خود بازگردد^[21] و گاه چنان که از ظاهر برخی روایات برمی‌آید، معاد بر رجوع الی الله پس از مرگ، که شامل برزخ نیز می‌شود، اطلاق شده است. گاه نیز در مباحث معاد، از این اصطلاح، حشر و مابعد آن مراد شده است^[22].

معاد از منظر اهل حدیث، فلاسفه و عارفان

از منظر فقیهان مختلف معاد انواع مختلفی دارد که صدر المتألهین در توضیح انواع دیدگاه‌ها درباره چگونگی وقوع معاد چنین نگاشته است: "محققان همه بر حق بودن معاد اتفاق نظر دارند، اما درباره چگونگی آن هم‌داستان نیستند. دیدگاه‌ها از این قرار هستند: (۱) عموم فقیهان و اهل حدیث بر جسمانی بودن آن تاکید دارند، (۲) جمهور فیلسوفان و پیروان مکتب مشاء آن را روحانی می‌دانند، (۳) بسیاری از بزرگان فلسفه و عارفان بزرگ و گروهی از متکلمان بر جسمانی و روحانی بودن معاد پافشاری دارند. خود این دسته نیز دارای دو دیدگاه هستند: برخی جسم در آن جهان را از نوع جسم مثالی دانسته و برخی دیگر به عنصری بودن آن جسم رای داده‌اند"^[23]. در ادامه به هر کدام از دیدگاه‌ها پرداخته شده است:

۱- معاد صرفاً جسمانی: متکلمان پیشین به مجرد بودن روح باور نداشتند، بلکه آن را جسمی می‌پنداشتند که همچون جریان آتش در زغال، در بدن انسان جریان می‌یابد و همزمان با مرگ او نابود می‌شود. از این رو، پیروان این گروه فقط بدن را در جریان معاد بازگشت‌پذیر می‌دانستند.

۲- معاد صرفاً روحانی: صدر المتألهین در تفسیر این دیدگاه چنین نوشته است. فلاسفه پیرو مکتب مشاء معاد را فقط روحانی می‌دانند، چون پس از قطع پیوند بدن با نفس تمام اعتراض بدن نابود می‌شود و دیگر بازگشت روح به بدن امکان‌پذیر نمی‌شود، زیرا آنچه معدوم شود دگر باز نمی‌گردد. اما نفس این‌گونه نیست و همچنان باقی خواهد ماند، چه اینکه جوهری مجرد است و فنا در آن راه ندارد. پس در قیامت، فقط روح بازمی‌گردد. وی در جای دیگری این دیدگاه را چنین تبیین کرده است: برخی از فیلسوفان باب تاویل را گشوده‌اند و آیاتی از قرآن را که به صراحت معاد جسمانی را بازگو می‌کنند به معاد روحانی تاویل کرده‌اند. با این توجیه که مخاطبان قرآن همانا عرب‌های بادیه‌نشین بوده‌اند که امور روحانی را درک نمی‌کرده‌اند و ضمناً زبان عربی همیشه با مجاز و استعاره همراه بوده است^[24]. پس، به باور این گروه، سخن از نعمت‌های جسمانی، کنایه از وجود نعمت‌های روحانی است.

۳- معاد جسمانی- روحانی: از منظر گروهی از بزرگان حکمت و

ضروری برای سکونتگاه‌های انسانی در مناطق مختلف جهان مطرح بوده است. اهمیت طبیعت و توجه به زیبایی‌های عناصر طبیعی، به‌عنوان نشانه‌های الهی و مرتبط با باورهای مذهبی و همچنین نقش طبیعت در سرزندگی فضاهای شهری در شهرسازی دوران اسلامی در بسیاری موارد حایز اهمیت قرار گرفته بود و فضای گورستان نیز از این مهم مستثنی نبوده است و در فضای باغ مقبره‌ها به اوج خود می‌رسد^[19]. شهر ایرانی و اسلامی، شهری است که رفتارهای اجتماعی توسط مردم و با مشارکت آنان صورت گرفته و در تفکرات و اندیشه‌های مردم راه یافته است و فضای گورستانی بستری مناسب برای بروز بعضی رفتارهای اجتماعی بوده است. فضای گورستان نه‌تنها برای مردگان، بلکه برای زندگانی است که مردگان تنها سوژه‌های آنها قلمداد می‌شوند. به همین دلیل است که گورستان را تجلی معمارانه نگرش مردم به پدیده مرگ دانسته‌اند و این گفته ویل دورانت که "معماری از آراستن گورها آغاز شد"^[10]، وجهی از اهمیت فرهنگی دیرین فضای گورستان را می‌رساند. اهمیت و چشم‌انداز گورستان عمیقاً از جهان‌بینی و نوع نگرش انسان‌ها نسبت به مرگ تاثیر پذیرفته است. به عبارتی باید گورستان را از جمله چشم‌اندازهای مذهبی محسوب نمود، چراکه در شکل‌گیری و منظر آن بیش از هر چیز بینش اعتقادی جامعه تاثیرگذار بوده است. صرف نظر از قلمروی پیروان آیین هندو و بودا در شرق، جنوب شرق و جنوب آسیا که به واسطه سوزندان مردگان، عنصر گورستان در سکونتگاه شکل نگرفته، سکونت‌های انسانی اعم از شهرها و روستا در تمام نقاط جهان عموماً واجد فضای مهمی به‌عنوان گورستان بوده‌اند. اما همان‌طور که گفته شد اهمیت این فضا، منظر و چشم‌انداز آن در هر منطقه از جهان متفاوت است و عمیقاً از اعتقادات مذهبی تاثیر پذیرفته است. در حقیقت یکی از ابعاد مهم تاثیر مذهب در فضای جغرافیایی در گورستان‌ها متجلی می‌شود. منظر گورستان در ادیان مختلف با نگرش ایشان به معاد ارتباط مستقیم دارد. این مهم در مورد گورستان‌های اسلامی نیز صادق است. از این رو در ادامه به بررسی معاد از منظر قرآن، احادیث و روایات و چگونگی نمود آن در منظر گورستان پرداخته شده است.

معاد (شناسایی زمینه‌ها و ارزش‌های قرآنی و دینی متناسب و درخور مکان)

اساساً موضوع معاد از اصول اعتقادی ادیان آسمانی شمرده می‌شود و پیروان همه ادیان به آن باور دارند. از این رو در قرآن مجید (به منزله آخرین پیام الهی برای بشریت) به این موضوع پرداخته شده و یک‌سوم از آیات به این امر اختصاص یافته است. در این‌گونه از آیات به تفصیل از اهمیت، اثبات و چگونگی معاد سخن رفته است. همچنین، دانشمندان مسلمان رشته‌های فلسفه، کلام، تفسیر و غیره به پژوهش‌های گسترده‌ای در این‌باره پرداخته و کتاب‌ها و رساله‌هایی را نگاشته‌اند^[20]. در ادامه به موضوع معاد ابتدا از منظر قرآن کریم و سپس از منظر اهل حدیث، فلاسفه و عارفان پرداخته خواهد شد.

قرآن از زنده‌شدن همان بدن دنیوی سخن گفته است. «قُلْ یٰحَیِّیْہَا الَّذِیْ اَنْشَاَهَا اَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِکُلِّ خَلْقٍ عَلِیْمٌ» (۷۹/یس). گفتنی است که بدن مثالی جسم نیست، اما شکل و مقدار در آن ملاحظه می‌شود. شیخ *اشراق* درباره معاد جسمانی در قالب مثالی می‌گوید: بعث و حشر اجساد با اشباح مجرد تحقق می‌پذیرد. تمام آیات و روایاتی که از بهره‌مندی بهشتیان و در عذاب‌بودن جهنمیان سخن گفته‌اند به همین نوع بدن اشاره داشته‌اند، زیرا نفس در این بدن مثالی تصرف می‌کند و در نتیجه، این بدن همانند بدن عنصری می‌شود، تمام حواس ظاهری و باطنی را دارد و نفس ناطقه در آن دارای نقش ادراک‌کننده است. با وجود اینکه نظریه معاد جسمانی ملاصدرا، به جهت ویژگی‌های بدیع و مطلوبش، مورد پذیرش بسیاری از متفکران بعد از ملاصدرا واقع شد و حتی در نظریات جدیدتری مانند نظریه ملاعلی مدرس زنوزی از آن استفاده شد، اما یا بداعت مبانی آن از سوی منتقدین ملاصدرا، مانند ضیاء‌الدین دری *اصفہانی* در کنز الحکمه مورد انکار قرار گرفت و یا اینکه مطابقت آن با معاد قرآنی از سوی بزرگانی چون ملاسماعیل خوجویی در رساله الثمر الفواد و شیخ محمدتقی آملی در *درالفوائد* مقبول واقع نشد. امام خمینی یکی از علمای معاصر است که در کشف‌الاسرار هم معاد جسمانی ملاصدرا را قبول کرده، آن را مطابق با شریعت می‌داند و عدم درک آن را به جهت قصور در فهم افراد دانسته است [24]. ایشان معاد را ضروری ادیان و برهان می‌نامند و ایمان به آن را از فطریات بشر می‌دانند. وی با استناد به امیال فطری انسان همچون عشق به راحتی مطلق، میل به حریت و نفوذ اراده و عشق به بقای ابدی و نیز استشهاده به اخبار شرایع درباره حصول راحتی و نفوذ اراده در آخرت و همچنین عدم قابلیت دنیا برای عذاب مجرمین، برپایی قیامت را از ضروریات تکامل و حرکت جوهری انسان برمی‌شمارد [25]. همان‌طور که ذکر شد دیدگاه‌های مختلفی از دید فقها و اهل حدیث، فلاسفه، عارفان و متکلمان در رابطه با مبحث معاد مطرح است که در جدول ۱ گردآوری شده‌اند. در این پژوهش صورت معاد مورد توجه نیست، بلکه تاکید بر منظر و چگونگی وقوع معاد از نگاه قرآن است که در ادامه بدان پرداخته شده است.

جدول ۱) دسته‌بندی معاد از منظر فقیهان، فلاسفه و حکیمان

معاد از منظر فقیهان، فلاسفه و حکیمان	
معاد صرفاً جسمانی (فقها و اهل حدیث) جسم	عدم مجردبودن روح: ازبین‌رفتن روح با ازبین‌رفتن
معاد صرفاً روحانی (فلاسفه و پیروان مکتب مشاء)	مجردبودن روح: با ازبین‌رفتن جسم روح همچنان باقی می‌ماند و فنا در آن راهی ندارد، اما قابل برگشت به جسم نیست.
معاد جسمانی-روحانی (اصطلاحاً جسمانی؛ عارفان و متکلمان)	برگشت روح به جسم: روح دوباره به جسم باز خواهد گشت، اما جسم این‌بار یا مثالی است یا دنیوی، که نظرات مختلفی در این باب قرار دارد اما به نقل از بیشتر عارفان و متکلمان از جمله صدرالمتالهین، بدن دنیوی و بدن مثالی یکی در نظر گرفته شده است.

مشایخ عرفان شریعت اسلام و گروهی از متکلمان همچون *غزالی*، کعبی، *راغب اصفہانی* و بسیاری از علما، امامیه و بزرگان شیعه مانند شیخ مفید، سید مرتضی و علامه طوسی، معاد به صورت جسمانی-روحانی است. یعنی روح انسان در آن سرا به جسم وی می‌پیوندد و بدین ترتیب، انسان با جسم و روح پا به عرصه قیامت می‌نهد. شیخ *غزالی* معتقد است که نفس پس از جدایی از بدن دنیوی، در عالم آخرت به بدن دیگر تعلق می‌گیرد و بازگشت اجزای بدن اول را بعید دانسته، بلکه انکار نموده است. وی می‌گوید که این تعلق نفس به بدن در جهان آخرت تناسخ نیست، زیرا بحث معاد همان شخص اول بازمی‌گردد، ولی تناسخ شخص دیگر به وجود می‌آید. بنابراین فرق حشر و تناسخ در این است که روح وقتی بار دیگر به بدن تعلق می‌گیرد، اگر از این تعلق همان شخص اول حاصل آید، درواقع، این حشر است و اگر این‌گونه نبود، تناسخ است. در جایی دیگر نیز می‌گوید که روح در عالم آخرت به بدن دیگر، غیر از بدن دنیوی بازگشت دارد و آن بدن اخروی با بدن دنیوی در هیچ یک از اجزا مشارکت و مشابهت ندارد [21]. نظر ملاصدرا درباره معاد آن است که آنچه در عالم آخرت محشور می‌شود، همان انسان با بدن مشخص و معین است که از دنیا هجرت کرده است، نه با بدن مثالی، آن‌گونه که شیخ *اشراق* اعتقاد دارد و نه بدن عنصری دیگر، آن‌گونه که *غزالی* معتقد است، بلکه همان انسان با تمام اجزا پس از مرگ مجدداً حشر می‌شود، به گونه‌ای که اگر کسی او را ببیند، می‌گوید این فرد همان است که در دنیا بود. ملاصدرا می‌گوید بدنی که در روز قیامت محشور می‌شود، با هر جسم و ماده‌ای که باشد، به شرط حفظ شخصیت و وحدت آن و به اعتبار اینکه بدن فلان شخص است، هر چند تمام اجزای مادی بدن ذاتاً تغییر کند، است. پس در حشر، محشورشدن اجزای بدن به اعتبار این است که اجزای بدن و همه همدیگر را می‌شناسند، اگرچه اجزای بدن تغییر کرده باشند. پس ملاک حشر بدن، اجزای بدن به لحاظ اجزای بدن نیست، بلکه حشر بدن به لحاظ بدن فرد خاص بودن، ملاک است. او همچنین می‌گوید که بازگشت شکل، هیات و اندازه و تن افراد در معاد جسمانی لازم نیست، بلکه یک شکل، هیات و مقدار با حفظ تشخیص که این همان است، لازم است. او همچنین می‌گوید این نفس است که بدن را به مقتضای ذات و حالات خود خلق می‌کند و بدن از درون و نهاد نفس متناسب با آنچه در دنیا کسب کرده، ظهور و تجسم می‌یابد. ملاصدرا معاد جسمانی را در جایی دیگر چنین تبیین می‌کند: "نفس پس از جدایی از بدن عنصری، همیشه و در قوه خیال، بدن دنیوی خود را دارد، چون قوه خیال در نفس و همراه نفس پس از مرگ نیز باقی است، لذا نفس بدنی مطابق بدن دنیوی از خود صادر می‌کند و نفس با چنین بدنی که از قدرت قوه خیال پدید آمده، در جان آخرت محشور خواهد شد و ثواب و عقاب او با همین بدن است" [21]. از بررسی اقوال مختلف قابل ذکر است که اگر بدن مثالی با بدن دنیوی مغایرت داشته و پیش‌تر مخلوق بوده باشد، چگونه می‌توان عنوان اعتقادی "محشورشدن" را توجیه کرد؟

غلیبم (۷۹): "و برای ما مثلی آورد و آفرینش خود را فراموش کرد گفت چه کسی این استخوان‌ها را که چنین پوسیده است زندگی می‌بخشد بگو همان کسی که نخستین بار آن را پدید آورد و اوست که به هر (گونه) آفرینشی داناست" (۷۹-۷۸/یس). در این آیات روایت علت وجودی معاد از طریق یادآوری منظر ذهنی خلقت انجام شده است.

ب) آیات برخاستن از قبور: این آیات بر رستاخیز دوباره انسان‌ها از قبور دلالت دارد. وجود قبر و بیرون آمدن از آن دلیل بر رستاخیز جسمانی و بدنی است^[26]: "وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (۵۱) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (۵۲)": "و بار دیگر در صور دمیده می‌شود. ناگهان آنها از قبرها شتابان به سوی پروردگارشان می‌روند، می‌گویند: ای وای بر ما! چه کسی ما را از خوابگاه ما برانگیخت؟ آری، این همان است که خداوند رحمان وعده داده است و فرستادگان او را راست گفتند. صیحه واحدی بیش نیست. فریادی عظیم برمی‌خیزد، ناگهان همگی نزد ما احضار می‌شوند" (۵۲/یس). در این آیات علت و امکان وجودی معاد به وسیله بازسازی منظر عینی چگونگی رستاخیز انجام شده است.

پ- آیات بازگشت از خاک به خاک: "مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى (۵۵)": "ما شما را از آن (زمین) آفریدیم و در آن بازمی‌گردانیم و بار دیگر در قیامت شما را از آن بیرون می‌آوریم (۵۵/طه). در این آیه، به صراحت وارد است که شما را از زمین آفریدیم، پس مبداء آفرینش انسان، جسم است"^[26]. در این آیات روایت علت وجودی معاد از طریق یادآوری منظر ذهنی خلقت انجام شده است.

ت) آیات زنده شدن مردگان در گذشته: این آیات نه تنها از طریق لسانی در وقوع معاد جسمانی اصرار دارند، بلکه معاد و برگشت جسمانی برخی از مردگان را بعد از سال‌ها در مقابل دیدگان مردم و در اذهان گذارده است، مانند: "آیه حضرت عزیر، آیه زنده شدن مرکب حضرت عزیر، آیه ذبح پرندگان به دست حضرت ابراهیم، آیه فرار بنی اسرائیل، آیه اصحاب کهف"^[26]. برای مثال، آیه زنده شدن مرکب حضرت عزیر: "... وَأَنْظُرْ إِلَىٰ جِمَارِكَ وَلِنُجْعَلْكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَأَنْظُرْ إِلَىٰ الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا... (۲۵۹)": "و به الاغ خود نگاه کن، برای اینکه تو را نشانه‌ای برای مردم (در باب معاد) قرار دهیم. (اکنون) به استخوان‌های الاغ خود نگاه کن که چگونه آنها را بداشته، به هم پیوند می‌دهیم و گوشت بر آن می‌پوشانیم!" (۲۵۹/بقره). در این آیات روایت علت وجودی معاد از طریق یادآوری منظر عینی زنده شدن مردگان انجام شده است.

ث) آیات تشبیه کننده حیات مجدد انسان به حیات دوباره زمین: در تمام آیات، تصریح قرآن است که اخراج شما از زمین چنین است. بنابراین نشان می‌دهد که کیفیت معاد شما که مطمئناً جسمانی است، به صورت خروج جسمانی از زمین است. مانند آیه "وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاها إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيْتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها كَذَٰلِكَ النُّشُورُ (۹)": "خداوند کسی است که

آیات زیادی پس از توحید به معاد اختصاص یافته‌اند. در برخی از آیات ایمان به معاد را در کنار ایمان به خدا که اساس دین الهی است قرار داده است. "لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَٰئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا (۱۶۲)": "لیکن راسخان آنان در دانش و مومنان به آنچه بر تو نازل شده و به آنچه پیش از تو نازل گردیده ایمان دارند و خوشا بر نمازگزاران و زکات‌دهندگان و ایمان‌آوردگان به خدا و روز بازپسین که به زودی به آنان پاداشی بزرگ خواهیم داد" (۱۶۲/نساء).

آیات تمثیلی معاد روحانی- جسمانی (جسمانی) در قرآن کریم

محتوای این‌گونه آیات بر تحقق معاد جسمانی و روحانی است. حجم این آیات فراوان است و می‌توان گفت اکثریت آیات معاد در قرآن کریم به این بخش مربوط می‌شود. این آیات را از حیث تمثیل می‌توان به چند دسته تقسیم کرد که در ادامه بدان‌ها پرداخته شده است^[26]. آیاتی از قرآن که دلالت بر جسمانی-روحانی بودن معاد دارند به هشت دسته تقسیم می‌شوند:

الف) آیاتی که بر بازگشت زندگی به بدن‌های مردگان تاکید دارند (۷۹/یس، ۱۶ و ۵۳/صافات، ۳۵ و ۸۲/مومنون، ۷/سبأ، ۴۷ و ۶۲/واقعه، ۹۸/اسراء، ۲/ق و غیره)

ب) آیاتی که عنوان‌های عود، بعث، نشر و خروج از قبر را دارند (۴ و ۳۴/یونس، ۱۹/عنکبوت، ۵۱/اسراء و غیره)

ج) آیاتی که از اعضای بدن انسان در آخرت سخن می‌گویند (۵۳/نساء، ۴۳/ابراهیم، ۴۱/رحمن، ۳۹/انبیاء، ۲۰/فصلت، ۶۵/یس، ۲۴/نور، ۲۰/حج، ۳۵/توبه و غیره)

د) آیاتی که به وجود جهت، مکان و حتی لباس در سرای آخرت اشاره دارند (۱۲/حدید، ۷۵/مریم، ۱۹/حج و غیره)

ه) آیاتی که معاد را به زنده شدن زمین مرده تشبیه می‌کنند (۵۷/اعراف و غیره)

و) آیاتی که نعمت‌های مادی را در آخرت بازگو می‌کنند (۷۱/زخرف، ۱۵/انسان، ۷۲/توبه، ۵۴ و ۷۲/رحمن و غیره)

ز) آیاتی که از عذاب‌های جسمانی سخن به میان می‌آورند (۴۸/قمر، ۳۴ و ۱۳/فرقان، ۷۱/غافر و غیره)

ح) آیاتی که از زنده شدن مردگان در دنیا خبر می‌دهند (۲۱/کهف، ۷۳ و ۲۵۹ و ۲۶۰/بقره). در ادامه با انتخاب آیات تمثیلی از این دسته‌ها و تفکیک آنها به دو گونه ذهنی و عینی (جدول ۲)، با انتخاب آیاتی از هر دو گروه به ادامه روند پژوهش پرداخته شده است:

الف) آیات پاسخگو به شبهات منکران: این آیات به ذکر علل وجودی معاد می‌پردازند و دلالت بر بازگشت همین بدن مادی و عنصری انسان، در جهان آخرت دارند^[26]. از جمله آیات ۷۸-۷۹ سوره یس "وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ زَمِيمٌ (۷۸) قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشأها أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ

قیامت، آیاتی که از حشر انسان، تعبیر به احیا می‌کنند و غیره که هر کدام به نحوی اشاره به معاد و حقیقت آن دارند و اشاره به آنها فراتر از گنجایش این پژوهش است. به همین دلیل دسته‌بندی کلی آیات در جدول ۲ به‌طور کامل آورده شده است.

این جدول تنها بخشی از اشارات قرآن کریم به مبحث معاد به شکل‌های مختلف و از منظر عینی و ذهنی است. اما در این پژوهش تمرکز بر روی آیات ابتدایی ذکر شده در جدول است (۱ تا ۶) به این دلیل که تا حدودی به این دنیا اشاره دارد به‌صورت ملموس‌تر و عینی‌تری برای مخاطبان قابل برداشت است (شکل ۲).

انتخاب آیات ملموس عینی و ذهنی

از بین آیاتی که با استفاده از نشانه‌های ملموس عینی و ذهنی و پدیده‌های مشابه آنچه در دنیا دیده شده است به روایت معاد و علل و چگونگی آن پرداخته‌اند، آیات ۷۹-۷۸ یس، ۵۱ یس، ۵۵ طه، ۲۵۹ بقره، ۷-۵ حج و ۹ فاطر انتخاب و به تفکیک در شکل ۳ گردآوری شده‌اند.

ارتباط منظر گورستان با منظرسازی قرآن از معاد

همان‌طور که ذکر شد قرآن کریم به شیوه‌های مختلف و با تصویرسازی‌های متفاوت سعی در پرداختن به موضوع معاد به‌صورت همه‌جانبه و قابل درک برای همه دارد. اما بخشی از اثربخشی و میزان برداشت انسان‌ها از آن را می‌توان در خلق آثار مادی و سبک زندگی آنها جست‌وجو کرد که از جمله مهم‌ترین آنها طراحی و ساخت گورستان‌ها و مراسم تدفین است. اهمیت و نقش گورستان در هر منطقه و هر شهر، موقعیت و سازمان گورستان‌ها، طریقه نگهداری و محافظت از آنها و شکل و اندازه سنگ قبرها، بازتابی از دیدگاه و نگرش مردم به مرگ و عالم پس از مرگ است و همچنین ارزش و قداستی است که با توجه به فرهنگ و رسومات و مخصوصاً بینش مذهبی خود درگذشتگان قابل هستند. گاه اندازه سنگ قبرها حکایت از منزلت اجتماعی بالاتر مردان در مقابل زنان، بزرگسال در برابر خردسالان و ثروتمندان در برابر فقرا دارد. اما چگونگی استفاده از مفاهیم و ارزش‌های قرآنی معاد در منظرسازی و احیای گورستان‌ها مساله پیش روی پژوهش حاضر است. از این رو پیش از هر چیز خوانش و شناسایی منظر قرآنی معاد از نگاه نشانه‌شناسی و استخراج معانی ضروری است که در ادامه به این مهم پرداخته خواهد شد.

خوانش منظر قرآنی معاد و استخراج معانی و رمزگان‌ها

آیات مورد نظر به آنها پرداخته شد و به نحوی روایتگر منظر معاد با استفاده از نشانه‌های عینی و ذهنی ملموس دنیایی و روایتگر منظر معاد به طریق مشابهت با پدیده‌های دنیوی هستند، در جدول ۳ گردآوری شده و همراه با تفسیر و رمزگان‌های تاکید شده آورده شده‌اند.

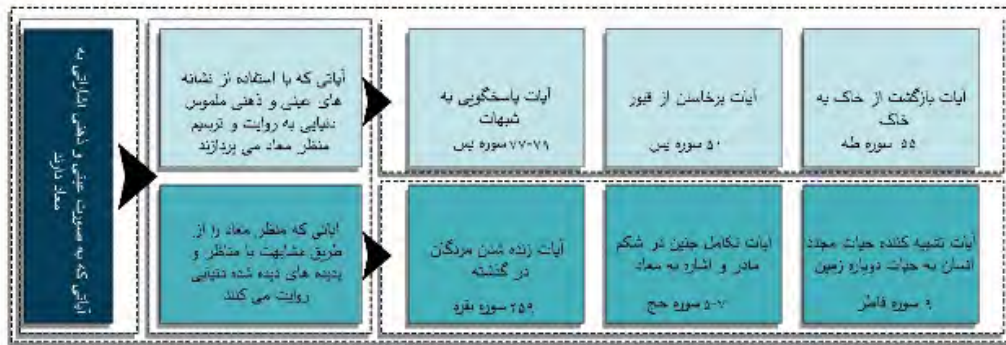
بادها را فرستاد تا ابرهایی را به حرکت درآورند. سپس ما این ابرها را به سوی زمین مرده‌ای رانیم و به وسیله آن، زمین را پس از مردنش زنده می‌کنیم. رستاخیز نیز همین گونه است" (۹/فاطر). خداوند متعال برای درک و فهم مرگ و حیات مجدد، تحولات دایمی در عالم طبیعت را یادآوری می‌کند، زیرا هر انسانی در طول زندگی خود این تغییرات را مشاهده می‌کند. او می‌بیند که چگونه نباتات و گیاهان در فصل پاییز شادابی خود را از دست داده، در زمستان به خواب عمیق فرو می‌روند و با آمدن بهار رویش مجدد گیاهان آغاز می‌شود. "وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بَهِيحٍ (۵)": "زمین را در فصل زمستان خشک و مرده می‌بینی اما هنگامی که آب باران بر آن فرو می‌فرستم به جنبش درمی‌آید و رویش می‌کند و از هر نوع گیاهان بهجت‌انگیز می‌رویانند" (۵/حج). در ادامه در آیات ۶ و ۷ همان سوره می‌فرماید: "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمُؤْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۶) وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ (۷)": "این به آن خاطر است که بدانید خداوند حق است و اوست که مردگان را زنده می‌کند و بر هر چیزی تواناست و این رستاخیز آمدنی است و شکی در آن نیست و خداوند تمام کسانی را که در قبرها هستند زنده می‌کند" (۶۷/حج). در این آیات روایت علت وجودی معاد از طریق یادآوری منظر عینی حیات دوباره برای طبیعت انجام شده است.

ث) آیات تکامل جنین در شکم مادر و اشاره به معاد: تکامل جنین در شکم مادر نیز از جمله شواهدی که قرآن برای اثبات معاد به آن توجه می‌دهد: "يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلًا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بَهِيحٍ (۵)": "ای مردم اگر در رستاخیز شک دارید ما شما را از خاک آفریدیم، سپس از نطفه و بعد از خون بسته‌شده سپس از مضغه (چیزی شبیه گوشت جویده‌شده) از پیش خلق‌شده و از پیش خلق‌نشده آفریدیم تا (قدرت خود را) بر شما روشن گردانیم و آنچه را اراده می‌کنیم تا مدتی معین در رحم مادر قرار می‌دهیم آنگاه شما را (به‌صورت) کودک بیرون می‌آوریم سپس حیات شما را ادامه می‌دهیم تا به حد رشدتان برسید و برخی از شما (زودرس) می‌میرند و برخی از شما به غایت پیری می‌رسند به گونه‌ای که پس از دانستن (بسی چیزها) چیزی نمی‌دانند" (۵/حج). در این آیات روایت علت وجودی معاد از طریق یادآوری منظر عینی خلقت انجام شده است و آیات بسیاری که در باب‌های مختلف از قبیل آیات نعمت‌های بهشتی، آیات لذت خوردن و نوشیدن، آیات مطلق نعمات، آیات مجازات جسمی مجرمان، آیات نطق اعضا در

سوره/آیه	معنی آیات	دسته‌بندی آیات معاد
یس/۷۸-۷۹	و برای ما مثلی آورد و آفرینش خود را فراموش کرد گفت چه کسی این استخوان‌ها را که چنین پوسیده است زندگی می‌بخشد بگو همان کسی که نخستین بار آن را پدید آورد و اوست که به هر (گونه) آفرینشی داناست.	۱- آیات پاسخگویی به شبهات (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
یس/۵۱-۵۲	و بار دیگر در صور دمیده می‌شود. ناگهان آنها از قبرها شتابان به سوی پروردگارشان می‌روند، می‌گویند: ای وای بر ما! چه کسی ما را از خوابگاه ما برانگیخت؟ آری، این همان است که خداوند رحمان وعده داده است و فرستادگان او را راست گفتند. صیحه واحدی بیش نیست. فریادی عظیم برمی‌خیزد، ناگهان همگی نزد ما احضار می‌شوند.	۲- آیات برخاستن از قبور (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
طه/۵۵	ما شما را از آن (زمین) آفریدیم و در آن بازمی‌گردانیم و بار دیگر در قیامت شما را از آن بیرون می‌آوریم.	۳- آیات بازگشت از خاک به خاک (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
بقره/۲۵۹	و به الاغ خود نگاه کن، برای اینکه تو را نشانه‌ای برای مردم (در باب معاد) قرار دهیم. (اکنون) به استخوان‌های الاغ خود نگاه کن که چگونه آنها را برداشته، به هم پیوند می‌دهیم و گوشت بر آن می‌پوشانیم.	۴- آیات زنده شدن مردگان در گذشته (تصویر معاد با منظرسازی عینی)
فاطر/۹ حج/۵ حج/۶	خداوند کسی است که بادها را فرستاد تا ابرهایی را به حرکت درآورند. سپس ما این ابرها را به سوی زمین مرده‌ای رانندیم و به وسیله آن، زمین را پس از مردنش زنده می‌کنیم. رستاخیز نیز همین گونه است؛ زمین را در فصل زمستان خشک و مرده می‌بینی اما هنگامی که آب باران بر آن فرو می‌فرستیم به جنبش درمی‌آید و رویش می‌کند و از هر نوع گیاهان بهجت‌انگیز می‌رویاند؛ این به آن خاطر است که بدانید خداوند حق است و اوست که مردگان را زنده می‌کند و بر هر چیزی تواناست و این رستاخیز آمدنی است و شکی در آن نیست و خداوند تمام کسانی را که در قبرها هستند زنده می‌کند.	۵- آیات تشبیه‌کننده حیات مجدد انسان به حیات دوباره زمین (تصویر معاد با منظرسازی عینی)
حج/۵	ای مردم اگر در رستاخیز شک دارید ما شما را از خاک آفریدیم، سپس از نطفه و بعد از خون بسته شده سپس از مضغه (چیزی شبیه گوشت جویده شده) از پیش خلق شده و از پیش خلق نشده آفریدیم تا (قدرت خود را) بر شما روشن گردانیم و آنچه را اراده می‌کنیم تا مدتی معین در رحم مادر قرار می‌دهیم آنگاه شما را (به صورت) کودک بیرون می‌آوریم، سپس حیات شما را ادامه می‌دهیم تا به حد رشدتان برسید و برخی از شما (زودرس) می‌میرند و برخی از شما به غایت پیری می‌رسند به گونه‌ای که پس از دانستن (بسی چیزها) چیزی نمی‌دانند.	۶- آیات تکامل جنین در شکم مادر و اشاره به معاد (تصویر معاد با منظرسازی عینی)
۵۸- الرحمن/۵۴	این در حالی است که آنها بر فرش‌هایی با آسترهایی از دیبا و ابریشم تکیه کرده‌اند و میوه‌های رسیده آن دو باغ بهشتی در دسترس است! در آن باغ‌های بهشتی زنانی هستند که جز به همسران خود عشق نمی‌ورزند و هیچ انس و جن پیش از این‌ها با آنان تماس نگرفته است. آنها همچون یاقوت و مرجان‌اند.	۷- آیات نعمت‌های بهشتی (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
مرسلات/۴۲ واقعه/۲۱	با هر میوه‌ای آرزو کنند؛ و گوشت پرنده هر چه بخواهند.	۸- آیات لذت خوردن و نوشیدن (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
زخرف/۳۱	(این در حالی است که) ظرف‌ها (ی غذا) و جام‌های طلایی (شراب طهور) را گردآورد آنها می‌گردانند و در آن (بهشت)، آنچه دل‌ها می‌خواهد و چشم‌ها از آن لذت می‌برد، موجود است و شما همیشه در آن خواهید ماند.	۹- آیات مطلق نعمات (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
توبه/۳۵	در آن روز که آن را در آتش جهنم، گرم و سوزان می‌کنند و با آن صورت‌ها و پهلوها و پشت‌هایشان را داغ می‌کنند.	۱۰- آیات مجازات جسمی مجرمان (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
یس/۶۵	امروز بر دهانشان مهر می‌نهم و دست‌هایشان با ما سخن می‌گویند و پای‌هایشان کارهایی را که انجام می‌دادند، شهادت می‌دهند!	۱۱- آیات نطق اعضا در قیامت (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)
احقاف/۳۳	آیا آنها نمی‌دانند خداوندی که آسمان‌ها و زمین را آفریده است و از آفرینش آنها ناتوان نشده است، می‌تواند مردگان را زنده کند؟! آری، او بر هر چیز تواناست.	۱۲- آیاتی که از حشر انسان، تعبیر به احیا می‌کنند (تصویر معاد با منظرسازی ذهنی)

شکل ۲) انتخاب آیات عینی‌تر و ملموس‌تر از بین تمام آیات برای ادامه روند پژوهش

شکل ۳) دسته‌بندی آیات انتخابی براساس چگونگی روایت منظر معاد

جدول ۳) استخراج معانی و رمزگان‌های مورد تاکید در تفاسیر آیات مرتبط با معاد

شماره آیه	معانی و رمزگان‌های تاکیدشده (مطابق با تفسیرهای نمونه، المیزان و نور)
آیات ۷۹-۷۷ سوره یس	عدم، هستی، نیستی، هستی دوباره؛ بی‌خبری (رهایی از عهد، پرده‌افتادن روی چشم و گوش و عقل)، فراموشی؛ قبرها نشان از استخوان‌هایی که موجود هستند (هر قبر ردی از یک انسان)، زمین‌های خالی بدون قبر می‌توانند حتی نشان‌دهنده قبور آینده باشند (زمینی که هر لحظه انسان را به سوی خود می‌خواند).
آیه ۵۱ سوره یس	عروج (مردن برای بقا)؛ انتظار و نامعلوم‌بودن زمان آن (زمانی که شبیه به زمان ما نیست)؛ وحدت در کثرت، کثرت پس از وحدت؛ دنیای خاموش و خالی از صدا (دعوت به تفکر)؛ رهاشدگی، نیمه‌تمام‌ماندن و غیره؛ زنده‌شدن، نشاطی دوباره؛ قطع‌نشدن و ادامه داشتن پس از نیستی (تداوم حیات)؛ رهاشدگی (تنها ماندن)، جمع‌شدگی (دوباره جمع‌شدن)
آیه ۵۵ سوره طه	گذشته، حال، آینده؛ زمین مامن امن
آیه ۲۵۹ سوره بقره	زمان و گذر نامحسوس آن و تفاوت با زمان ما؛ تضاد دو اتفاق؛ عینیت‌بخشیدن معاد جسمانی؛ بازسازی و دوباره‌ساختن اجزای متراکم (وحدت در کثرت)؛ لزوم نمادها و سمبل‌ها
آیات ۷-۵ سوره حج	مراحل مختلف، هفت مرحله (سلسله‌مراتب)؛ تفاوت سرعت در گذر از مراحل (چهار مرحله خلقت سریع، سه مرحله تولد و بلوغ و پیری به‌کندی)؛ تقسیم‌بندی و انشعاب، انعطاف و پیروزی فرم از عملکرد؛ خلقت (شروع، عدم شعور، ناتوانی)، امتداد (زندگی)، توقف (انتها به ظاهر و در باطن انتقال)، عدم شعور (بازگشت به نقطه اول، ازکارافتادگی)؛ پوشیدن لباس‌های مختلف به تن آدمی، طی طریق (گذران و ملاقات فصل‌ها و زمان‌های مختلف)؛ تکرار دو مرحله از زندگی به لحاظ کیفیت در شروع و پایان (نوزادی و پیری)؛ درون به بیرون (خروج از رحم مادر)، بیرون به درون (خروج از زندگی به مرگ)، درون به بیرون (متفاوت از سری اول؛ زنده‌شدن و برگشتن بر روی زمین)؛ تکرار رویدادهای مختلف برای یادآوری و عدم نسیان؛ تضاد در لایه‌های مختلف قبل از حیات اول (پوشیده‌بودن شخصیت‌ها و تفاوت‌های انسان‌ها) و بعد از حیات دوم (نمایش‌شدن شخصیت‌ها و تفاوت‌های انسان‌ها)؛ برابری مراحل خلقت سایر موجودات با انسان به تکرار در فصل‌ها و سال‌های مختلف، برای یادآوری معاد (شباهت اتفاق‌ها)؛ انعطاف مواد مثلاً خاک (هم خاک است هم تبدیل به انسان می‌شود هم انسان‌ها را دربرمی‌گیرد).
آیه ۹ سوره فاطر	لزوم پیش‌زمینه‌هایی قبل از رویداد اصلی (سلسله‌مراحل)؛ نظم در تمام مراحل؛ استفاده از نمودهای عینی برای رساندن مفاهیم ذهنی

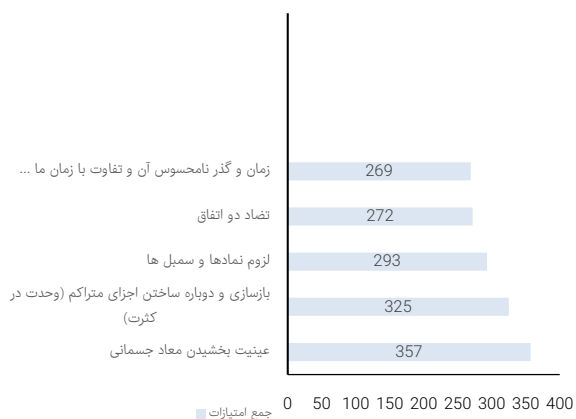
یافته‌ها

نهایت بالاترین امتیازی که رمزگان هر آیه کسب نموده است در نمودار ۸ قابل مشاهده است.

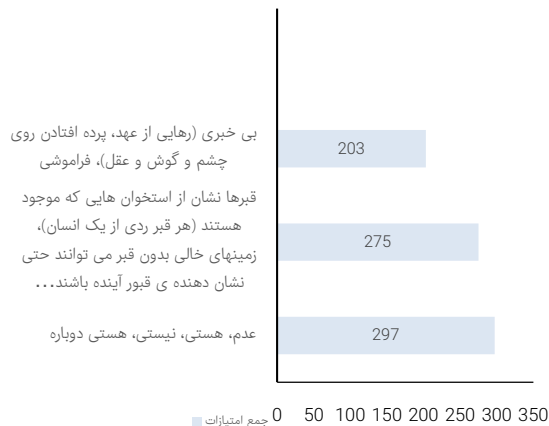
همان‌طور که از بررسی نمودار ۸ برمی‌آید، بالاترین امتیازات که توسط افراد مختلف به رمزگان‌های مختلف اختصاص یافته است، هم شامل آیاتی که روایتگر رمزگان عینی هستند و هم آیاتی که روایتگر رمزگان ذهنی هستند، است. نتایج پرسشنامه گویای این مهم است که رمزگان‌های عینی و ذهنی معاد تقریباً به یک نسبت توسط پرسش‌شوندگان قابل درک است. با استناد به این نمودار می‌توان نتیجه گرفت آیاتی که روایتگر رمزگان‌های عینی هستند با اختلافات کمی در کنار آیات روایتگر رمزگان‌های ذهنی قرار می‌گیرند. بنابراین چنین به نظر می‌رسد که رمزگان‌های دوگانه هر دو در کنار هم در تجسم و منظرپردازی منظر معاد در ارتقای کیفی و احیای منظر گورستان می‌توانند ایفاگر نقش‌های مختلف و سازنده‌ای باشند. شکل ۴ در تحلیل نمودار ۸ آمده است.

از آنجایی که هدف پژوهش حاضر ارتقای کیفی و احیای مناظر گورستانی متروک درون شهری براساس آیات قرآنی معاد است، برای رسیدن به نزدیک‌ترین مفاهیم برداشت‌شده به‌منظور تجسم و بازنمایی معاد در منظر گورستان، پرسشنامه‌ای تهیه و بین ۴۰ نفر (براساس روش تخمینی) از متخصصان دینی تقسیم شد. سپس از روش وزنی (اختصاص اعداد صفر تا ۱۰) به گزینه‌ها امتیاز داده شد که نتایج این نظرسنجی در نمودارهای ۱ تا ۴ آورده شده است. در ادامه با استفاده از روش استقرایی و قیاسی هر کدام از آیات مفاهیمی که بیشترین امتیاز را کسب کرده‌اند استخراج و برای دستیابی به نتایج بهتر در احیای منظر گورستان‌های متروک درون شهری استفاده شد.

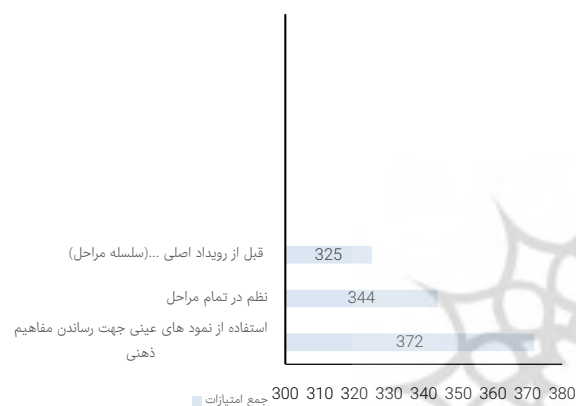
پس از بررسی نتایج و تدوین نمودارها، میانگین امتیازات کسب‌شده برای رمزگان هر آیه در نمودار ۷ آورده شده است و در

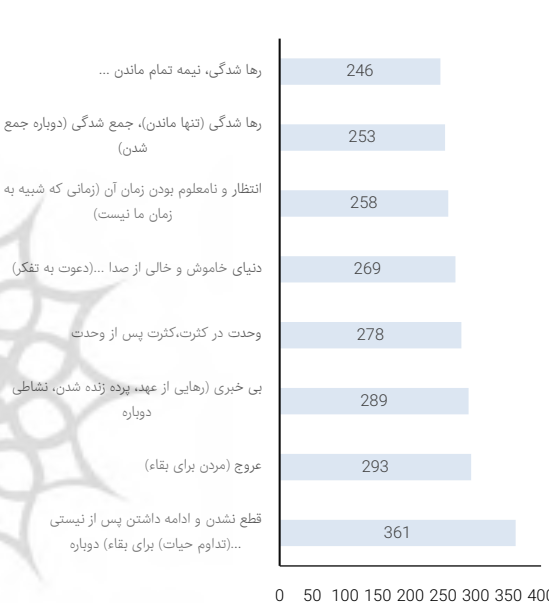
نمودار ۴) تحلیل آیه ۲۵۹ سوره بقره

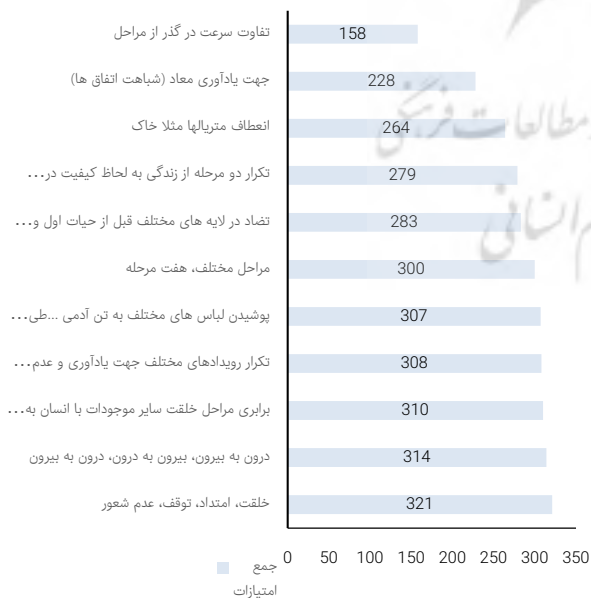
نمودار ۱) تحلیل آیات ۷۷-۷۹ سوره یس

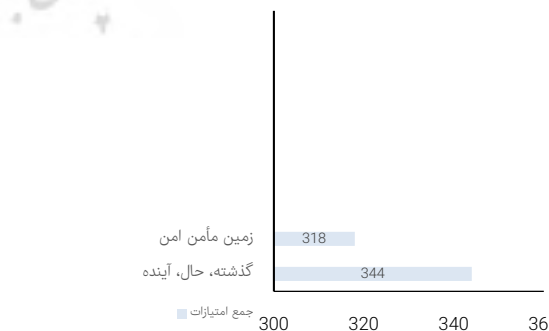
نمودار ۵) تحلیل آیه ۹ سوره فاطر

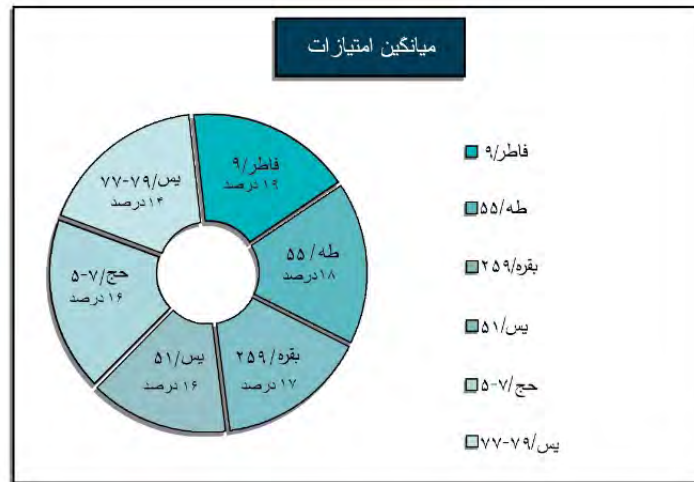
نمودار ۲) تحلیل آیه ۵۱ سوره یس

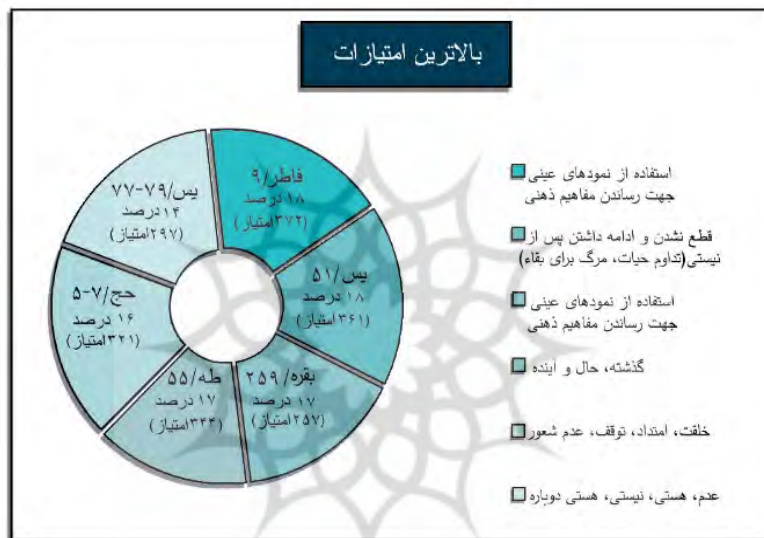
نمودار ۶) تحلیل آیه ۷-۵ سوره حج

نمودار ۳) تحلیل آیه ۵۵ سوره طه

نمودار ۷) نتایج میانگین امتیازات رمزگان هر کدام از آیات

نمودار ۸) بالاترین امتیاز اختصاص داده شده به رمزگان در هر کدام از آیات

شکل ۴) رتبه بندی آیات براساس ادراک رمزگان های استخراج شده از تفاسیر مطابق با نمودار ۸

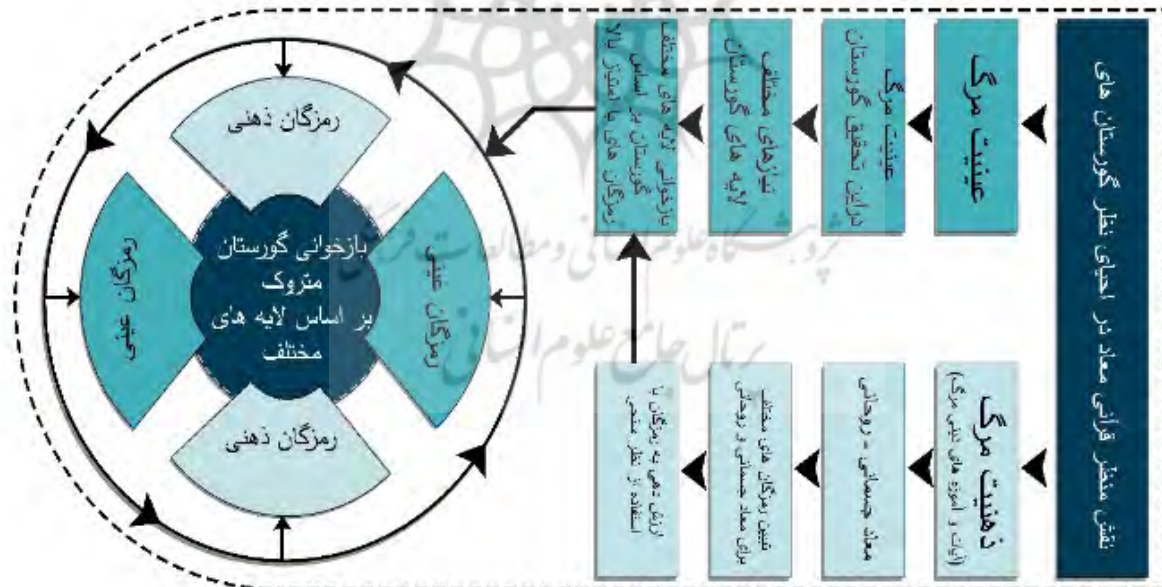
نتیجه‌گیری

چنانکه در قبل نیز اشاره شد، آیات قرآنی معاد شامل رمزگان‌های مختلف عینی و ذهنی (معنایی) هستند که از تفاسیر قابل استخراج بوده و از سوی افراد مختلف براساس میزان معرفت قابل ادراک است. بنابراین استفاده از این مفاهیم غنی (رمزگان) قرآنی چنانچه در ارتقای کیفی و احیای مناظر گورستان‌های متروک درون شهری استفاده شوند، لایه‌های مختلف منظر این مکان‌ها را تحت تاثیر قرار می‌دهند و سبب ارتباط هر چه بهتر و بیشتر استفاده‌کنندگان با مناظر گورستانی متروک درون شهری و یادآوری معاد به‌عنوان وعده غیرقابل‌انکار الهی خواهند شد (نمودار ۹)

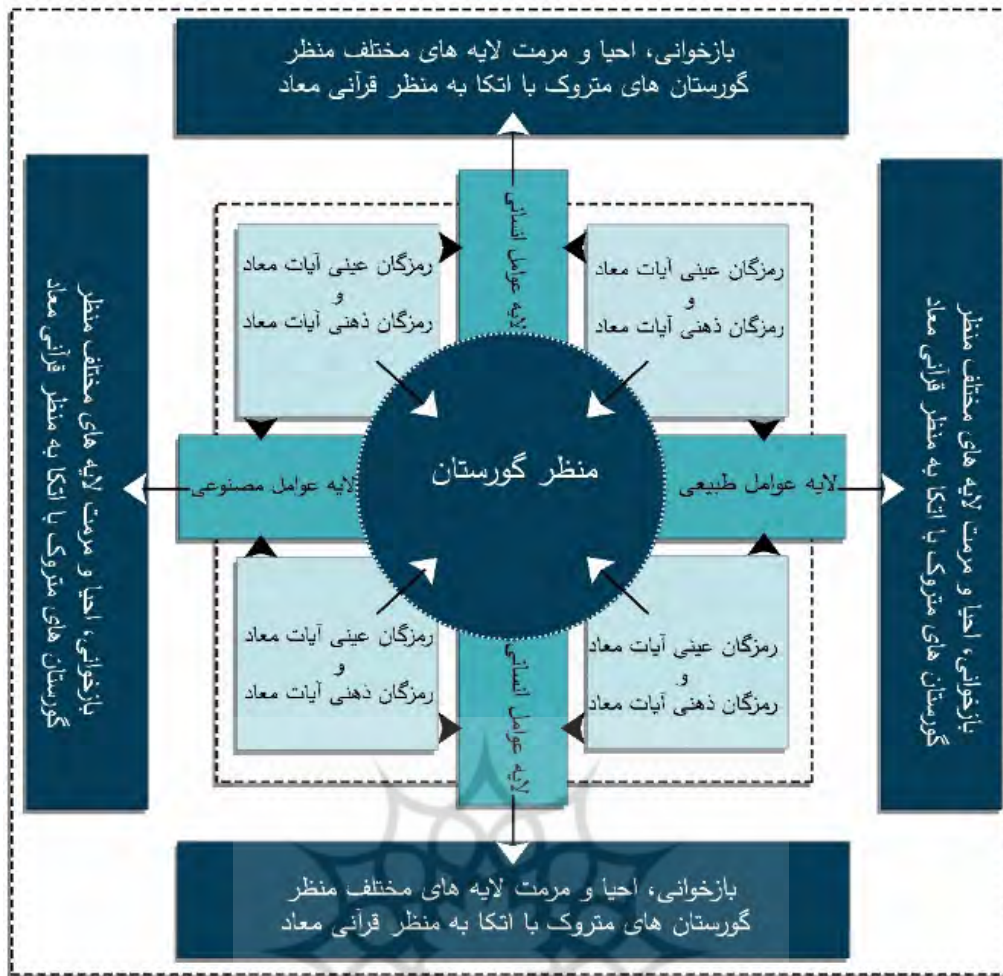
از بررسی و تحلیل نتایج چنان برمی‌آید که آیات قرآنی معاد با استفاده از نشانه‌های عینی و ذهنی ملموس دنیایی (رمزگان ذهنی) و از طریق مشابهت با پدیده‌های دنیوی (رمزگان عینی) به تبیین معاد و چگونگی و چرایی آن می‌پردازند. از این رو می‌توان چگونگی تجسم و اثرگذاری آیات مذکور بر لایه‌های مختلف منظر گورستان را مطابق با الگوی زیر پیشنهاد نمود (شکل ۵). منظر معاد توصیف‌شده در قرآن بر ویژگی‌هایی چون انتظار و نامعلوم‌بودن زمان، خاموشی و خالی از صدا بودن، رهاشدگی، زنده‌شدن، قطع‌نشدن و ادامه‌داشتن پس از نیستی (تداوم حیات) و غیره تاکید دارد که به تفصیل در جدول ۳ آورده شده است. از

این رو در احیا و باززنده‌سازی مناظر گورستانی متروک درون شهری نیز بایستی یادآوری ویژگی‌های ذکرشده از منظر معاد در قرآن اتفاق افتد که این مهم با بهره‌گیری از رمزگان‌های عینی و ذهنی در منظر محیا می‌شود.

لایه‌های مختلف منظر گورستان همانند سایر مناظر شهری شامل لایه عوامل طبیعی، مصنوعی و انسان‌ساخت است. لایه‌های مذکور تحت تاثیر استفاده هدفمند از رمزگان‌های عینی و ذهنی برداشت‌شده از آیات مختلف قرآنی، می‌توانند به‌صورت راوی از اتفاقات معاد روایت نموده و عینیت و مفاهیم تازه‌ای را در معرض دید مخاطبان خود قرار دهند. لایه‌های مختلف منظر گورستان می‌توانند هر کدام روایتگر آیات و آموزه‌های دینی معاد و در واقع ریشه‌های معنوی خود باشند. البته ذکر این مهم ضروری است که منظر گورستان به لحاظ کیفی به‌خصوص کیفیت کالبدی و فضایی (موضوعی) که در بسیاری از موارد در احیا و باززنده‌سازی گورستان‌ها کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد) از شرایط مناسب مکانی مانند نفوذپذیری، انعطاف‌پذیری، خوانایی، آسایش فیزیکی و غیره برخوردار باشد تا بتواند زمینه‌های لازم برای آرامش و کشف معانی نهفته در منظر را فراهم نماید. در نهایت در جدول ۴ پیشنهادهایی برای تذکر و یادآوری روایت قرآنی در منظر روایتگر گورستان در لایه‌های مختلف ارایه شده است.

نمودار ۹) چگونگی استفاده از رمزگان‌های عینی و ذهنی معاد مطابق آیات قرآنی در منظر گورستان

شکل ۵) نمود و تجسم رمزگان قرآنی معاد بر روی لایه‌های تشکیل‌دهنده منظر گورستان

جدول ۴) تاثیر خوانش رمزگان‌های مختلف بر روی لایه‌های سازنده منظر گورستان

آیه/سوره	لایه انسانی	لایه انسان‌ساخت	لایه طبیعی
۹/فاطر	مراسم و مناسبت‌های ویژه وابسته به مکان و زمان	فضاسازی و کالبدسازی (ایجاد نمادها و نشانه‌ها)	گیاهان خزان‌پذیر و گل‌های فصلی (برای نمایش پایان‌پذیرفتن دنیا)
۵۱/یس	برگزاری مراسم و آداب مرتبط با نذری، خیرات و غیره؛ احیای مفاهیم ارزشمند	ایجاد سلسله‌مراتب فضایی ممتد و لایه‌های کالبدی پیوسته (قبرهای بهم‌پیوسته یا ممتد)	ایجاد بسترهای حاشیه‌ای گیاهی دنباله‌دار (نمایش امتداد یک جریان)
۲۵۹/بقره	نمایش مراسم‌های آیینی اجتماعی فرهنگی و تجمع و وحدت افراد در یک مکان	وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در لایه‌های کالبدی (ایجاد فضاهای منفرد و جمعی به‌صورت نمایشی)	نمایش پراکندگی بذرها و پیوستگی گیاهان، استفاده از ترکیب‌های کاشت مخلوط
۵۵/طه	لزوم توجه به بعد چهارم (زمان) در بطن لایه عوامل طبیعی، استفاده از شیوه کاشت متوالی	لزوم ایجاد فضاهایی برای اشاره به گذر زمان و سطح‌های مختلف زمانی به‌صورت نمادین (استفاده از مواد مختلف)	توجه به مفاهیم گذشته و حال و آینده
۷/۵-حج	ایجاد لایه‌های مختلف فصلی به‌صورت سلسله‌مراتبی (استفاده از درختان همیشه سبز و برگ‌ریز)، ایجاد بسترهای منظری برای ایجاد هدایت بصری و فیزیکی (ایجاد تاکید یا محدودیت و غیره)	تعریف زون‌های مختلف برای نمایش لایه‌های مختلف حیات از تولد تا مرگ (فضاهای موزون) و پس از آن امتداد تا بی‌نهایت (فضاهای میان‌تهی و بی‌وزن)	تعریف لایه‌های معنایی مختلف نمایشگر آغاز، امتداد، پایان، شروع دوباره
۲۷-۲۹/یس	طبقه‌بندی و ایجاد فضاهای باغ مانند مختلف متناسب با مفاهیم موجود به‌صورت سلسله‌مراتبی	فضاسازی و ایجاد المان‌هایی که نشان از وجود حضور انسان‌هایی داشته که دیگر حضور ندارند.	نمایش مفاهیم حضور و عدم حضور

- 10- Haghiri S, Shohanizad Y. Promoting role of cemeteries in social and cultural aspects of sustainable urban development in Iran. BAGH-E-NAZAR. 2011;8(17):81-94. [Persian]
- 11- Ghasemi HM. The training effects of tamsils (analogies) in Quran. ANDISHE-DINI. 2007;8(21):117-38. [Persian]
- 12- Shayan HR, Kamelnia H. Regionalism and the challenges of contemporary architecture at the beginning of the third millennium. Archit Urban. 2008;(90, 91):10-5. [Persian]
- 13- Haghghatbin M, Ansari M, Zabihian Sh. Howard's and Safavid's Garden Cities' principles (A comparative study). NAQSHEJAHAN. 2012;2(1):67-78. [Persian]
- 14- Griffin JN, De La Haye KL, Hawkins SJ, Thompson RC, Jenkins SR. Predator diversity and ecosystem functioning: Density modifies the effect of resource partitioning. Ecology. 2008;89(2):298-305.
- 15- Kalantari Khalil Abad H, Donboli S, Agha Safari A. Recognition of urban landscape identity components in Iranian-Islamic cities, a case study of Tehran City. NAQSHEJAHAN. 2019;8(4):223-30. [Persian]
- 16- Pourjafar MR, Pourmand H, Zabihi H, Hashemi Demneh L, Taban M. Phenomenology of identity and place in historical context. Stud Iran Islam City. 2011;(3):11-20. [Persian]
- 17- Yadollahpour MH, Khorrami M, Hosseini SF. Messianism in the Quran and the Bible. SERAJ-E-MONIR. 2014;5(14):35-66. [Persian]
- 18- Seyyed Qotb. Artistic photography in the Qur'an. Beirut: Shorouk House; 1415.
- 19- Farrahi M, Haghghatbin M. Analysis of Iranians' perception of nature (case study scientific products in landscape architecture, art and architecture). Stud Iran Islam City. 2016;7(24):33-42. [Persian]
- 20- Anvari J. Bodily resurrection according to theist philosophers. MAREFAT-E-FALSAFI. 2008;6(1):49-72. [Persian]
- 21- Sadr al-Mutallehin MS (Mulla Sadra). Origin and resurrection. Tehran: Iranian Philosophy and Philosophy Society; 1935. [Persian]
- 22- Kermani A. A comparative study of resurrection in mysticism, philosophy and theology. MAREFAT-E-KALAMI. 2015;6(2):7-26. [Persian]
- 23- Sadr al-Mutallahin, MI (Mulla Sadra). Transcendental wisdom in the mental books. Qom: Mostafavi Publishing; 1959. [Persian]
- 24- Khomeini R. Discovery of the secrets. Tehran: Imam Khomeini Publishing Institute; 1999. [Persian]
- 25- Khomeini R. Forty hadith. Tehran: Ascension Publishing (Institute of Arrangement and Publication of Imam Khomeini's Works); 2002. [Persian]
- 26- Tabatabaei MH. Pulp core. Qom: Book Garden; 2010. [Persian]

تشکر و قدردانی: از همه افرادی که در جمع‌آوری این پژوهش یاری‌رسان بودند از جمله روحانی محترم جناب آقای مصطفی زهره‌ای تشکر و قدردانی می‌شود.

تأییدیه اخلاقی: پژوهش حاضر مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رعنا امیری، با عنوان "احیای یادآوری‌کننده گورستان‌های متروکه درون شهری همدان" ارائه‌شده در دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی دکتر مهدی حقیقت‌بین و مشاوره کیانوش سوزنچی است.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

سه‌م نویسندگان: مهدی حقیقت بین (نویسنده اول)، روش‌شناس/پژوهشگر اصلی (۵۰٪)؛ رعنا امیری (نویسنده دوم)، نگارنده مقدمه/پژوهشگر اصلی/نگارنده بحث (۵۰٪)

منابع مالی: هزینه‌های مرتبط با این پژوهش به عهده نویسندگان بوده است.

منابع

- 1- Raeisi MM, Noghrekar A. Semantics in architectural works based on Islamic view. NAQSHEJAHAN. 2019;8(4):259-66. [Persian]
- 2- Ashrafi N, Naghizadeh M. Clarifying interaction of ideas and effect in the Sasanid era architecture. HOVIATESHAHR. 2017;30(11):83-94. [Persian]
- 3- Charkhchian M. Mental associations in understanding the characteristics of Islamic architecture. Islam Art. 2019;15(35):70-98. [Persian]
- 4- Pourjafar MR, Yeganeh M, Farahani M. An analytical approach to the influence of thoughts on architecture and urban development (comparative analysis of philosophical and judicial thoughts). ARMANSHAHR. 2016;9(17):173-83. [Persian]
- 5- Bemanian MR. Literary and artistic manifestation in a number of (Prophet's words). Res Persian Lit. 2008;(11):205-21. [Persian]
- 6- Mahdaveinejad M. Wisdom of Islamic architecture: Recognition of Iranian Islamic architecture principles. HONAR-HA-YE-ZIBA. 2004;19(19):66-57. [Persian]
- 7- Mahdaveinejad M. Islamic art, challenges with new horizons and contemporary beliefs. HONAR-HA-YE-ZIBA. 2003;12(12):23-32. [Persian]
- 8- Mansoori K, Masoud M, Izadi M. Recognition of effective factors of the formation of historical cemeteries by focusing on historical cemeteries of Tehran. BAGH-E-NAZAR. 2019;16(75):17-34. [Persian]
- 9- Vahidzadegan F, Irani Behbahani H, Talebian M. Evaluation the affecting variables on beauty of historical-cultural landscape of Iranian Islamic cemeteries. Stud Iran Islam City. 2013;(11):73-78. [Persian]